

Svoboda, Karel

O gramatické modálnosti se zřetelem k souvětí

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 233-241

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120861>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

O GRAMATICKÉ MODÁLNOSTI SE ZŘETEM K SOUVĚTI

I. a) Modálnost se vykládá jako jádro predikace¹, hlavní rys predikace a tím věty, nebo výslovně jako konstituující činitel každé věty. To sice neplatí o všech větách vedlejších (některé vedlejší věty jsou amodální a chápeme je jako věty proto, že mají predikační formu²), ale může to být východiskem našeho zkoumání, ujasňování rozdílu mezi pojmenováním či šířeji označováním³ a funkcí, kterou mají věty, ujasňováním modální struktury věty (výpovědi). Např. podstatná jména a přídavná jména, jestliže nejsou základem jednočlenné věty, pouze pojmenovávají; sama o sobě nevyjadřují, zda to, co je jimi pojmenováno, je či není, tím méně se jimi v tom případě ptáme, zda to, co je jimi pojmenováno, existuje, ani se jimi v tom případě nevyslovuje žádost, aby se to, co je jimi pojmenováno, uskutečnilo. Tak ve větě (1a) *Neviděl jsem bílou pampelišku* se spojením *bílou pampelišku* neříká, zda něco takového je či není, ani nemůžeme na takový smysl z této věty usuzovat. Z věty (1b) *Viděl jsem bílou pampelišku* bychom na existenci bílé pampelišky pouze usuzovali z výrazu *viděl jsem*, výrazem *bílou pampelišku* se existence bílé pampelišky neoznamuje.⁴

Na rozdíl od toho finitním slovesem modální věty se vyjadřuje, že to, co je slovesem označeno, buď je či není (modálnost oznamovací), nebo se (otázkou zjišťovací) ptáme, zda to, co je označeno, existuje, resp. se uskutečňuje (modálnost tázací), jindy se finitním slovesem žádá, aby se to, co je označeno, realizovalo (modálnost žádací).

Vyjádření, ve kterém z těchto vztahů ke skutečnosti je to, co se označuje, je distinktivním rysem modální věty a podstatou modálnosti, kterou nazývám modálností vztahovou.⁵

Od tohoto vztahu ke skutečnosti se podstatně liší vztah (poměr) emocionální k tomu, co je označeno a popř. ještě uvedeno do vztahu ke skutečnosti. Poměr emocionální není pojmově konstitutivním rysem věty, emocionálnost není v každé větě přítomna.

Od vztahové modálnosti, která je modálností gramatickou, se liší skutečné hodnocení toho, co se uskutečňuje, tj. lexikální vyjadřování, jakou hodnotu má to, co se uskutečňuje, zejména z hlediska prožívání. To se vyjadřuje např.

¹ Viz Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1962, 113.

² Viz můj čl. *K podstatě věty zejména z hlediska modálnosti*, SaS 27, 1966, 102n.

³ Viz mé *Souvěti spisovné češtiny*, Praha 1972 (dále jen *Souv. sp. č.*), 18n.

⁴ Viz též můj čl. *Modálnost a souvěti*, sb. *Sesja naukowa Międzynarodowej komisji budowy gramatycznej języków słowiańskich*, Kraków 1971, 132.

⁵ Dříve (např. v čl. *Parataze a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvěti a z hlediska sledu vět*, SaS 22, 1961, 242n.) jsem takovou modálnost označoval jako záměrovou, kdežto modálnost pravdivostní jako způsobovou.

slovy *hanba, hrůza, škoda*⁶ nebo *bohužel, naneštěstí, bohudík*. Např. v souvětí (2) *To je hanba, že jsi s ním tak jednal* je hlavní věta především větou oznamovací: základní větotvornou povahu má slovo *je*, kterým se tu konstatuje existence, ovšem v nedílném spojení s hodnotícím slovem *hanba*. Užijeme-li hodnotících slov (slovcí) *bohužel, bohudík, naneštěstí*, jde o navrstvování hodnotící složky: tvoří jinou vrstvu jazykového celku, má povahu vsuvky.

Někdy se modálnost chápe jako „vlastnost gramatického systému jazyka vyjadřovat zvláštními gramatickými prostředky vztah subjektu k výpovědi“⁷. Pak se mezi výrazy vyjadřující možnost řadí také slova *nepříjemno, smutno, radostno, stydno*. Je však nutné odlišovat hodnocení možnostního vztahu, např. hodnocení možnostního vztahu slovem *vhodné* (můžeme spojit s větou s *aby*: (3) *Je vhodné, abychom s ním věc projednali*) od hodnocení, např. slovy *nepříjemné, smutné*, toho, jak mluví děj prožívá⁸ (s nimi spojujeme větu s *že*, ne větu s *aby*: (4) *Je smutné, nepříjemné, že s ním tak jednáte*). O slovech, jako je adjektivum *vhodné*, lze říci, že se tu hodnotící postoj stýká s modálností. Jen v tom případě, že jde o skutečné hodnocení modálního vztahu, je na místě užívat výrazu „hodnotit“, vykládáme-li pojem modálnost. Jindy je to výraz zavádějící nebo je projevem velmi širokého chápání modálnosti.⁹ Rozumí-li se modálností také emocionálnost nebo hodnocení prožitku, resp. vůbec činnosti, rozumí se modálností také vztah k tomu, co je označeno, tj. vztah zcela odlišný od vztahu toho, co je označeno, ke skutečnosti. V tom je nesourodost pojetí modálnosti, ne pouze šíře jejího pojetí.

b) I tehdy, pokládáme-li za modálnost pouze vztah toho, co je označeno, ke skutečnosti, patří k ní také modálnost pravdivostní, tj. explicitní vyjádření pravdivostního vztahu toho, co je označeno nebo se ještě vypovídá,¹⁰ ke skutečnosti. Věta může vyjadřovat vztah oznámení (sdělení) ke skutečnosti jako jistý nebo nejistý, např. (5a) *Ředitel jistě už přišel.* — (5b) *Ředitel snad už přišel,* nebo výzvu k odpovědi jisté či (alespoň) nejisté, např. (5c) *Přišel jistě už ředitel?* — (5d) *Přišel snad už ředitel?* Věty výpovědní mají tedy některou modálnost vztahovou, mohou však mít ještě také modálnost pravdivostní. Pravdivostní modálnost je pojmově podřazena modálnosti vztahové v tom smyslu, že modifikuje modálnost oznamovací a modálnost tázací. Modálnost žadací lze pravdivostně modifikovat tak, že se realizace toho, co si mluví přeje, vyjádří jako méně pravděpodobná; srov. (6a) *Kéž se otec večer vrátí.* — (6b) *Kéž by se otec večer vrátil.*

Modálnost pravdivostní se však neomezuje na spojení s modálností vztahovou. Modálností pravdivostní, tj. jistíci nebo nejistotnou, se může modifikovat také pouhé označení¹¹, např. (7a) *Rozhodl o tom jistě ředitel.* — (7b) *Rozhodl o tom snad ředitel.* Tu jako jisté nebo nejisté se podává označení, tj. vyjadřuje se, že označení jisté složky věcného obsahu je v dané souvislosti jisté nebo nejisté pravdivé.

c) Od modálnosti vztahové (prostě vztahové) a pravdivostní (pravdivostně vztahové) se závažně odlišuje vztah, který se vyjadřuje tzv. modálními slovesy

⁶ Fr. Kopečný, o. c. v pozn. 1, 89, říká, že tu jde „spíš o hodnocení než o vlastní výraz modalit“.

⁷ T. I. Stepanova, Sborník odpovědí na voprosy po jazykoznaniju (k IV meždunarodnomu sjezdu slavistov), Moskva 1958, 139.

⁸ Viz můj *Infinitiv v současné spisovné češtině*, Praha 1962, 66.

⁹ Fr. Kopečný, o. c. v pozn. 1, 112, říká: „Modalita spadá do širší oblasti hodnocení.“

¹⁰ K pojetí výpovědi viz *Souv. sp. č.*, 10.

(*moci, muset, smět, mít*), jestliže ovšem nevyjadřují modálnost pravdivostní. Modálním slovesem se však nevyjadřuje vztah toho, co je jím samým označeno, přímo ke skutečnosti, nýbrž vztah agentu vyjádřeného podmětem k tomu, co je označeno slovesem v infinitivu, s nímž se modální sloveso spojuje. Přitom slovesem v infinitivu vztah jeho děje ke skutečnosti vyjádřen není, tj. není vyjádřeno, zda se tento děj uskutečňuje, či neuskutečňuje. Např. z věty (8) *Bratr může* (tj. smí) *zase kouřit* není nijak zřejmé, zda kouří, či nekouří. Je sice možné mluvit také zde o modálnosti, protože se vyjadřuje možnost realizace děje, avšak měli bychom tuto modálnost terminologicky odlišit: modálnost vztahová a modálnost pravdivostní jsou modálnosti mluvčího, modálnost vyjadřovaná modálními slovesy, jak bylo právě vyloženo, je modálnost konatelská¹² (modálnost se zřetelem k agentu, resp. patientu). Modálnost konatelská¹³ je vyjádřena lexikálně, lexikálním morfémem, ne morfologicky, resp. intonačně, jako je tomu u modálnosti vztahové, ani slovem gramatickým, modálním slovcem (Souv. sp. č., pozn. 30 na str. 23), jako tomu může být u modálnosti pravdivostní.

Má tedy v systému modálních významů modálnost vztahová podstatně blíže k modálnosti pravdivostní než ke konatelské. To by se mělo projevit sledem, ve kterém se tyto modálnosti uvádějí. Tak tomu není, uvádí-li se nejprve modálnost vztahová, pak konatelská, pak pravdivostní.

II. Pojetí modálnosti se ovšem projevuje i ve formulaci definice modálnosti. Někdy se vykládá, že modálnost je postoj mluvčího k výpovědi, popř. k obsahu výpovědi. Avšak modálnost je konstitutivní složkou výpovědi, jejího obsahu, nedílnou součástí výpovědi, a ne tedy postoj k výpovědi, tj. něco vnějšího vzhledem k výpovědi. Srov. např. (9a) *Prší.* — (9b) *Prší?* — (9c) *Ať prší.*

III. Předpokladem pokroku v pojetí modálnosti a výkladů o modálnosti větné a souvětné je ujasnění modálních významů slovesných tvarů a ujasnění nerealnosti děje a spolu s tím výrazů „neskutečný, nereálný“. Nemohu se smířit s tím, že se za různé odstíny nereálnosti pokládají „děj možný (nejistý), podmíněný, optativní“¹⁴. To nám brání, abychom jemněji identifikovali a rozlišovali modální významy obecně i v jednotlivých případech, abychom od děje možného odlišili děj skutečně nereálný, od modálnosti odlišili amodálnost. Jestliže o některém ději víme, že je možný, tj. že se možná realizuje, nepokládáme ho za neskutečný a jako neskutečný ho nevyjadřujeme. Jestliže řekneme např. (10) *Kéž už otec dopis dostal*, přejeme si, aby dopis dostal, ale nevíme, zda jej dostal či nedostal; nemůžeme tedy říci, že se větou (10) vyjadřuje děj neskutečný.

a) Jestliže modálností rozumíme také modálnost vztahovou, ne pouze pravdivostní a konatelskou, nejeví se nám indikativ jako nepříznakový,

¹¹ Viz M. Dokulil, *K modální výstavbě věty*, sb. Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, 262, a můj čl. cit. v pozn. 4, 132n.

¹² Viz můj čl. *Dvě úvahy ke spisu K. Welkeho o „modálních“ slovesech v němčině*, SaS 28, 1967, 430, a mé *Souvěti spisovně češtiny*, I. díl, učební text, Praha 1970, pozn. 43, 160n.

¹³ K syntaktické povaze spojení modálního slovesa se slovesem v infinitivu viz můj čl. *O gramatické modálnosti se zřetelem k souvětí*, Jazykovědné aktuality, roč. 9, č. 2–3, Praha 1972, pozn. 12, s. 28n.

¹⁴ Např. M. Gepl v čl. *Několik poznámek k slovesným modům z hlediska modálnosti výpovědi*, Jazykovědný časopis 18, 1967, 87.

„co do modu ... jakoby 'nemodální'“¹⁵, nýbrž jako slovesný způsob, jehož se užívá především k vyjadřování modálnosti oznamovací a tázací. Věty oznamovací a tázací jsou odlišeny intonačně, resp. tázacími výrazy, tj. intonace rozlišuje modálnost indikativu na oznamovací a tázací, jindy je tázací povaha slovesa v indikativu patrna z tázacího zájmena či příslovce nebo z tázací částice, popř. ještě z interpunkce.

Tázacími částicemi vět hlavních jsou slova *jestlipak* (hovorové), *zdalipak* (knižní), řidčeji *jestli*. Protože je jimi otázková modálnost dostatečně signalizována, věty jimi uvozené jsou zakončeny konkluzivní kadencí stoupavě klesavou. Naproti tomu slova *což(pak)*, *copak*, kterých se užívá jen v přímých otázkách, nejsou tázací částice,¹⁶ nýbrž citová slove. Svědčí o tom antikadence, kterou se otázky s *což(pak)*, *copak* — na rozdíl od otázek s *jestlipak*, *zdalipak* — končí. Slove *což(pak)*, *copak* dodávají větě citové zabarvení, které se navrhuje na tázací modálnost.

Žádací modálnost konstrukcí jako (11a) *Kěž se to otec doví.* — (11b) *Kěž se to otec dověděl.* — (11c) *Kěž to otec ví* lze pochopit ze základní modálnosti oznamovací (mají klesavou intonaci): Slovem *kěž* se signalizuje žádost a slovesem v indikativu se realizace děje, jehož se žádost týká, zařazuje do budoucnosti nebo minulosti nebo přítomnosti. Podobně jako realizovaný se vyjadřuje děj, k němuž se dává naléhavý příkaz, např. (12) *Sedíš!* — (13) *A nebudeš se mu smát!* Děj, který má adresát konat, se podává jako jím už uskutečňovaný, aby se vyjádřilo, že se určitě musí realizovat, resp. nerealizovat.

Jestliže např. větě (14) *Ne povím vám, kde bývá* porozumíme ve smyslu „nemohu vám říci, kde bývá“, je to „význam“ sekundární, tj. význam konatelské nemožnosti se pouze přidružil.

b) Základní modální význam imperativu — na rozdíl od indikativu — je výzva k realizaci děje, přitom však se jím nikterak nevyjadřuje, zda se příkazovaný děj realizuje, či nerealizuje. K dětem můžeme říci (15) *Buďte zde hodní*, když jsou hodné i když nejsou hodné. Je ovšem samozřejmé, že myslíme-li na fáze děje, je fáze děje, ke které se dává příkaz, v době příkazu ještě neuskutečná.

Z toho, že imperativ nevyjadřuje, zda se označený děj realizuje, lze využít k pouhému navození děje jako děje okolnostního. Takovou větu imperativní lze transformovat na podmínkovou, např. (16a) *Usměj se na něj a nezbavíš se ho* → (16b) *Jestliže se na něj usměješ, nezbavíš se ho*. V souvětí (17a) *Pomáhej mu sebevíc, přece ztroskotá* lze imperativní větu transformovat na amodální (Souv. sp. č., 211n.) větu přípustkovou (17b) *I když mu budeš pomáhat sebevíc, ztroskotá*.

Protože základní, v jazykové praxi zcela převažující funkcí imperativu je vyjadřovat výzvu, nevyjadřuje se jím modálnost tázací¹⁷. M. Grepl¹⁸ však uvádí podnětné příklad (18) A: *Dostal jsem pozvání do Tokia.* — B: *Ukažte? a říká (mimo jiné), že tu nelze „jednoznačně určit, zda je to věta tázací nebo rozkazovací“.* V jazykovém projevu je však nutné rozlišovat různé vrstvy mo-

¹⁵ Fr. Kopečný, o. c. v pozn. 1, 112.

¹⁶ Srov. např. B. Havránek—Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1970, 314, 316.

¹⁷ Viz M. Dokulil, *K pojetí morfoložické kategorie*, Jazykovedný časopis 18, 1967, 26n.

¹⁸ *Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi*, Brno 1967, 48.

dálnosti, modálnost základní a modálnost, která se na modálnost základní navrhuje. V daném případě rozhoduje, že sloveso je ve tvaru imperativu. Věta je imperativní. Antikadencí se však vytváří další vrstva: tázací. Antikadencí se vyjadřuje, že mluvčí B chce vědět, zda sdělení mluvčího A je pravdivé, tj. intonací se žádost zmírňuje tak, že mluvčí B vyslovení žádosti jakoby motivuje otázkou.

Někdy se mezi imperativy, resp. voluntativy, tj. mezi slovesné mody, řadí i konstrukce (19) *Ať otec přijde.* — (20) *Kéž otec přijde*¹⁹. Konstrukce s *ať* se liší od konstrukce s *kéž* podstatně tím, že se zájmová částice *ať* spojuje pouze s indikativem prezenta, a to — a v tom je její zvláštnost — také s indikativem prezenta sloves vidu dokonavého, ne však s indikativem futura opisného (nelze říci např. *Ať bude psát*), ne s préteritem, ani kondicionálem²⁰. Může se zdát, že proti přijetí konstrukce s *ať* mezi slovesné tvary svědčí to, že její (přací) modálnost je signalizována prostředkem antepoňovaným, že v jiných případech se slovesné významy vyjadřují koncovkou, popř. ještě změnami v kmeni, resp. v kořenu. Avšak výrazy *bych, jsme* atd. signalizují slovesný modus složeného tvaru, třebaže bývají také v antepozici. Domnívám se, že je oprávněné chápat konstrukci s *ať* jako slovesný tvar, jako imperativní formu. Na rozdíl od neopisného imperativu vyjadřuje příkaz také 1. osobě jedn. čísla a 3. osobě obou čísel.

Jinak je tomu s konstrukcí s *kéž*. Užívá se v ní, jak bylo připomenuto, všech slovesných časů a slovesných způsobů, spojitost slovesa s částicí *kéž* je v tom smyslu volná. Konstrukcí s *kéž* + kondicionál, např. (11d) *Kéž by to otec věděl*, není realizace žádaného děje výslovně zařazena do žádné doby. S tím souvisí druhotný význam konstrukce *kéž* + kondicionál: větší míra nejistoty o realizaci děje. Není tu tedy plná neutralizace protikladu indikativ × kondicionál.

c) Máme-li podat výklad kondicionálu z hlediska modálnosti, je patrně výhodné vyjít z toho, že se ho užívá ve větách oznamovacích i tázacích. Můžeme z toho vyvodit, že kondicionál má modálnost buď oznamovací, nebo tázací. V tom se shoduje s indikativem. V čem se od něho liší? V tom, že nejčastěji (necháme prozatím stranou věty s *aby* a *kdyby*) vyjadřuje děj podmíněný (ať už je podmínka vyjádřena větou či větným členem nebo jen implikována) a v tom smyslu možný, tj. děj, jehož uskutečnění na něčem závisí; neoznamuje se však výslovně jako nereálný. Jde tu o druh modálnosti pravdivostní: kondicionál je modus podmíněné výpovědi (Souv. sp. č., 114, 203 aj.). S tím, že kondicionál vyjadřuje děj podmíněný, souvisí, že vyjadřuje děj možný nebo neskutečný. Jestliže realizace děje vyjádřeného slovesem v kondicionálu není podmíněna, vyjadřuje se jím např. děj, jehož realizování nechceme přímo sdělovat, oznamovat, např. (21) *Řekl bych, že se mýlíte*. Toho, že kondicionál vyjadřuje děj jen možný, využívá jazyk také k vyjadřování děje neskutečného.

IV. Modálnost kondicionálu nelze ztotožňovat s modálností vět s *aby* a *kdyby*.

a) Nejprve se budeme zabývat větami s *aby*, a to vedlejšími větami, protože se k jejich základnímu významu nepřidružuje tolik významů dalších, jako je

¹⁹ Viz R. Mrázek, *Modus verbi v češtině z hlediska morfologie a syntaxe*, SPFFBU A 16, 1968, 34, pozn. 15.

²⁰ Výraz *ať* se může spojit s kondicionálem ve vedlejších větách irelevantních okolností, viz *Souv. sp. č., 156*).

tomu u hlavních vět s *aby* (Souv. sp. č., 153n.). Jejich sémantiku nelze vyvozovat ze spojky *a* a kondicionálu; komponent *a* dnes tvoří nedílný celek s kondicionálem, tvoří s ním spojovací výraz. To se projevuje ve vyjadřování nepřijatém do spisovného jazyka jako (22) *Začali pracovat ráno, aby vy jste si mohli odpočinout*, i v dalších osobách *aby sem, aby si* atd. Předpisy gramatiků způsobily, že se morfém vyjadřující osobu a číslo spojuje se spojovacím výrazem.

Věta s *aby* nemá podmíněnou modálnost. Základní sémantikou vedlejších vět s *aby* je pouhé označování děje bez modálnosti vztahové i pravdivostní, tj. věty s *aby* jsou ve své základní, třebaže ne nejčastější sémantice amodální, nevyjádřené, jsou to věty nevyjádřené (Souv. sp. č., 10, 116, 152). Např. v souvětí (23) *Stačilo, aby si odpočinul* se větou s *aby* neoznamuje, že se odpočinutí realizovalo (ani se na to neptáme, ani se jí nevyjadřuje žádost, aby se odpočinutí realizovalo). Srovnajme s tím souvětí (24) *Stačilo, že si odpočinul*. Větou s *že* se oznamuje děj, který se uskutečnil, je to vedlejší věta oznamovací. Může se zdát, že věta s *aby* vyjadřuje neskutečnost, např. věta podmětová závislá na větě vyjadřující neexistenci: (25) *Nikdy se nestalo, aby přišel pozdě*. Avšak nerealizování se oznamuje větou řídicí, větou s *aby* je děj pouze označen.

Nemůže zde být užito věty s *že* + indikativ, neboť tou se oznamuje realizace děje. Je však možné užít věty s *že* + kondicionál: (26) *Nikdy se nestalo, že by přišel pozdě*. Jde tu o zvláštnost v modální stavbě, o zvláštní vývoj, který se v češtině plně neprosadil. Jak jsme si už připomenuli, děj vyjádřený slovesem v kondicionále je pojat jako děj pouze označený, jestliže nemůže být pojat jako podmíněný. Můžeme pak říci, že v konstrukcích typu (26) je kondicionálem zrušena oznamovací modálnost částice *že*, takže v nich větou s *že* + kondicionál je děj pouze navozen. Věta je celkovým smyslem také amodální.

V souvětí (27a) *Bránil chlapci, aby jezdil na kole* je implikováno, že si agens děje „bránil“ (agens A) přeje, aby někdo nejezdil na kole, avšak z toho neplyne, že by věta s *aby* tu byla větou práci.²¹ Věta s *aby* je totiž kladná, třebaže si agens A přeje, aby se její děj nerealizoval. Kladnou větou s *aby* se zde vskutku jen označuje děj, kterému agens A brání. Jestliže se ovšem ve vyjádření uplatní zřetel k implikovanému (ne vyjádřenému) přání, aby se děj věty s *aby* nerealizoval, a věta s *aby* se neguje, tedy (27b) *Bránil chlapci, aby nejezdil na kole*, lze podle smyslu říci, že věta s *aby* má v tomto případě práci modálnost. Pak už vlastně nevyjadřuje, čemu agens A brání, nýbrž právě, co si přeje.

S významem pouhého označení souvisí i to, že věta s *aby* může vyjadřovat také děj, k němuž se směřuje, aniž se vyjadřuje, že se děj bude realizovat. Tak je tomu ve vlastních (Souv. sp. č., 148n.) větách účelových.

b) Z příkladů, které jsem dosud uvedl, je patrné, že užívání výrazů *aby, že* souvisí s modálností, kterou věta vyjadřuje. Doložme to ještě dalšími příklady: (28) *Chlapec pozoroval, že otec přichází*. — (29) *Chlapec pozoroval, zda otec přichází*. Věta se *zda* vyjadřuje otázku, kterou si agens věty řídicí při pozorování kladl, věta s *že* oznamuje, co agens věty řídicí pozoroval.

Srovnajme ještě např. souvětí (30) *Řekl, že otec přišel*. — (31) *Řekl, aby otec přišel*. — (32) *Řekl, zda otec přišel*. Je zřejmé, že se zde vedlejší věty liší jen

²¹ Viz mé *Souv. sp. č.*, 64, a na rozdíl od toho J. Bauer ve sb. VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968. Akta sjezdu, 1. díl, Praha 1970, 272.

modálností a že tyto rozdíly jsou vyjádřeny spojovacími výrazy. Jestliže výraz *zda* chápeme jako částici, je, domnívám se, nutné i výrazy *že, aby* chápat jako částice. Jestliže se spojovací výrazy *že, aby* označují jako spojky stejně jako např. spojovací výrazy *když, poněvadž, ačkoli*²², přechází se jejich podstatný sémantický rys, totiž to, že jsou specifickým prostředkem vyjadřování modálního vztahu věty, ne věcného vztahu mezi větnými obsahy. Nepokládám za podstatný rys částic to, že jen uvozují větu, ale s jinou větou ji nespojují²². Chápeme-li slovo *že* jako oznamovací částici i ve větách vedlejších, postihuje se tím systémový soulad mezi hlavními větami oznamovacími, tázacími a žádacími na jedné straně a vedlejšími větami oznamovacími, tázacími a žádacími na straně druhé a jim odpovídajícími částicemi: oznamovacími, tázacími a žádacími.

Avšak čeština má také výraz, jímž se uvozují věty, které nevyjadřují žádnou ze vztahových modálností a jsou tedy v tom smyslu amodální. Je to částice *aby*. Větami s *aby*, jak už bylo připomenuto, se mohou také vyjadřovat věcně-obsahové složky, jejichž realizaci si přejeme, a v tom smyslu mohou takové věty nabývat modálnosti žádací. Avšak význam přání není vyjádřen větou s *aby*, nýbrž výrazem, na němž věta s *aby* závisí, např. (33) *Přál si, aby sestra zůstala doma*. Pozornosti si zaslouží, že jako žádací může být pojata věta s *aby*, ne však věta s *že, i když* obsahuje kondicionál. V souvětvích jako (33) *aby* → *že by*,²³ avšak → *at*. Je tomu tak proto, že částice *že* nesignalizuje děj, k němuž se směřuje. Ve větách nežádacích, jak už bylo ukázáno, taková substituce však možná je, srov. věty (25) a (26). Částici *aby* → *že by* také ve větách doplňkových: (34a) *Nikdy jsem ho neviděl, aby přicházel do práce pozdě* → (34b) *Nikdy jsem ho neviděl, že by přicházel do práce pozdě*²⁴.

c) Komponenty spojky *kdyby* tvoří tak těsný celek, jako je tomu u částice *aby*. Komponent *kdy* signalizuje okolnostní určení. Jestliže je s ním kondicionálový komponent těsně spojen, chápeme se výraz *kdyby* jako spojka podmínková. Jestliže se *by* nespojuje s *kdy* v celek, jde buď o nepřímou otázku, např. (35) *Napište, kdy byste měl čas*, nebo o větu časovou, např. (36) *gestapo je mohlo pochyťat, kdy by si vzpomnělo*,²⁵ tj. „kdykoli by si vzpomnělo“.

Věta s *kdyby*, tj. věta s podmínková, nevyovídá podmíněnou realizaci děje, jako ji vyovídá věta kondicionálová řídicí, nýbrž děj jen nadhazuje jako předpoklad (*Souv. sp. č.*, 205n.). Je v tom smyslu také amodální. K pouhému významu označení se druží ponětí možnosti nebo neskutečnosti. Nelze však říci, že věta s *kdyby* vyjadřuje děj vždy jako neskutečný, jestliže nechceme jako neskutečný určovat i děj možný. Podmínkových vět s *kdyby* se užívá i tehdy, když nevíme, zda se děj uskutečňuje či uskuteční. Např. reportér konstatuje v 2. poločase fotbalového zápasu (37) *Kdyby tento stav zůstal do konce zápasu, postoupila by do finále Anglie*, aniž chce říci, že tento stav nezůstane. Základní význam vět s *kdyby* + kondicionál je nadhození nejistého děje jako předpo-

²² O dalších rozdílech mezi spojovacími výrazy *když, poněvadž, ačkoli* a spojovacími výrazy *že, aby* viz *Souv. sp. č.*, 64n. a čl. *K systémovým znalostem o slovních družích vůbec a o částicích ve školním vyučování zvlášť*, ČJL 21, 1970–1971, 125n.

²³ Symbol → znamená „lze substituovat“, resp. „lze transformovat“; symbol → znamená „nelze substituovat“, resp. „nelze transformovat“ (*Souv. sp. č.*, 19n.).

²⁴ Viz *Souv. sp. č.*, 144n., 134. — K vyjádření *Neviděl jsem ho, že přicházel*, tj. s větou s *že* + indikativ, viz můj čl. cit. v pozn. 13, 30n.

²⁵ Příklad Fr. Kopečného v rec. spisu B. Panzer, *Der slavische Konditional, Form-Gebrauch-Funktion*, Zeitschrift für slavische Philologie 34, 1968, 190, pozn. 2.

kladu toho, že se realizuje (nerealizuje) děj věty řídící. Jestliže se ve větě s *kdyby* užije kondicionálu minulého, promítá se okolnostní děj do minulosti a nadhazuje se jako nerealizovaný na rozdíl od věty s *jestliže* a indikativem préterita, která nadhazuje děj jako možný. Avšak ve větách přípustkových s *i kdyby* může také kondicionál minulý vyjadřovat děj, o němž nevíme, zda se realizoval: (38) *Myslím, že by mu to neodpustil, i kdyby mu byl dal požadovanou náhradu.*

V. Všimněme si alespoň krátce z hlediska modálnosti ještě jiných vět vedlejších. Někdy se říká, že z vět vedlejších „jen věty obsahové mají modální platnost oznamovací, tázací, rozkazovací nebo přací“²⁶. Vedlejší věty neobsahové vskutku nemohou mít modálnost tázací a žádací, ale mohou mít modálnost oznamovací, nebo jsou amodální. Např. tzv. věty příčinné s indikativem mají oznamovací modálnost a tou se v základních případech liší od tzv. vět podmínkových s *-li, jestliže, jestli*, které jsou amodální. Srov. např. (39) *Protože prší, jsou doma.* — (40) *Jestliže prší, jsou doma* (Souv. sp. č., 193n.). Spojovací výrazy *-li, jestliže, jestli* ruší výpovědní modálnost finitního slovesa v indikativu, signalizují děj jím vyjádřený jen jako předpoklad. Věty přípustkové jsou buď oznamovací nebo amodální (s *i kdyby*), některé přípustkové spojky jsou modálně dvojznačné, např. (41) *I když zůstaneš, nepomůže nám to* (+ *ačkoli*). — (42) *I když zůstal, nepomohlo nám to* (+ *ačkoli*).

Výrazy *že, aby* uvozují také věty příslovečné, např. (43) *Utíkal tak, že mu nikdo nestačil.* — (44) *Utíkal tak, aby mu nikdo nestačil.* Obě vedlejší věty jsou věty účinkové, první je oznamovací, druhá je amodální. Srov. ještě: (45) *Řekl jsem to proto, že se smál.* — (46) *Řekl jsem to proto, aby se smál.* Věta *s proto, že* je věta příčinná, a to oznamovací, věta *s proto, aby* je věta účelová, a to amodální. Je patrné, že zřetel k modálnosti pomáhá odhalit mezi vedlejšími větami systémové vztahy, které dosud byly nedoceňovány či spíše přehlíženy (Souv. sp. č., 66n. aj.).

VI. Amodální jsou také vedlejší neotázkové věty zájmenné jako (47a) *Kdo se bojí (zůstane doma)*. Neříkáme zde výslovně, že se někdo v dané situaci bojí. Amodální jsou i tehdy, je-li v nich užito futura, např. (47b) *Kdo se bude bát, zůstane doma*, nebo préterita, např. (47c) *Kdo se bál, zůstane doma*. Neotázkové věty s *kdo* se liší od substantiva po stránce modálnostní tím, že děj nejen označují, ale i situují do některého času; neoznamují však výslovně, že se tento děj uskutečňuje. Označuje se děj v nějaké době, neoznamuje se však jeho realizace. Děj věty s *kdo, co* může být pouze míněn, resp. chápán jako reálný, zejm. např. tehdy, je-li ve větě s *kdo, co* i ve větě řídící indikativ préterita: (48) *Kdo se bál, zůstal doma.*

Např. v souvětí (49) *Kdo si neprostuduje udanou literaturu, ať se ke zkoušce nehlásí* se sice vychází z předpokladu, že by si někdo mohl udanou literaturu neprostudovat, ale rozhodující pro posouzení věty s *kdo* z hlediska modálnosti je to, že se větou s *kdo* nesděljuje, že si někdo udanou literaturu neprostuduje. Užijeme-li ve větě s *kdo* kondicionálu, tedy řekneme-li (50) *Kdo by si neprostudoval udanou literaturu*, vyjadřuje se to, co je větou s *kdo* označeno, jako nejisté, tj. pravdivostně se modifikuje předpoklad, ne sdělení o reálnosti něčeho. Podobně může být předpoklad vyjádřený větou s *kdo* pravdivostně

²⁶ J. Bauer, *Modálnost výpovědi a kategorie slovesného modu*, Jazykovedný časopis 18, 1967, 89.

modifikován modálním slovcem *snad* (ne slovcem *asi* — viz Souv. sp. č., 23n.): (51) *Kdo se snad bojí, zůstane doma.*

Jak vysvětlit, že netázací věty s *kdo* jsou amodální, třebaže obsahují finitní sloveso. Vysvětlení lze nalézt v sémantice zájmena *kdo* (popř. *co*) majícího platnost podmětu. Na rozdíl např. od osobního zájmena *on*, které osobu naznačuje a také na ni odkazuje, zájmeno *kdo* osobu naznačuje jen povšechně, na žádnou neodkazuje, je zde tedy zájmenem povšechně, neodkazově naznačujícím. Z toho plyne, že se děj jen spojuje s agentem, resp. patientem naznačeným v podmětu a tak se děj pouze navozuje. Finitní sloveso — odchýlně od své vlastní sémantiky — tu vyjadřuje děj amodálně. Podobně je tomu v konstrukci (52) *Ten, kdo se bojí, zůstane doma.* Zde jen povšechně naznačuje nejen zájmeno *kdo*, ale i zájmeno *ten*, které tu nemá význam ukazovací, nýbrž anticipační (Souv. sp. č., 95n. aj.).

Amodálnost neotázkových vět s *kdo* ukazuje, že k tomu, aby konstrukce měla oznamovací modálnost, nestačí samo finitní sloveso. Má-li mít konstrukce oznamovací modálnost, musí se predikace vztahovat k podmětu pojmenovávajícímu nebo zástupně naznačujícímu (nebo se vztahovat k situaci).²⁷

²⁷ Viz můj čl. cit. v pozn. 2, 102, a můj příspěvek ve sb. cit. v pozn. 21, 84.

